

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۲۱

فضای مجازی احیاگر روزنامه‌نگاری آرمانی برای تحقق جامعه مدنی در ایران

نوشته

محمد مهدی فرقانی *

علیرضا نظری **

چکیده

با گسترش روزافزون اینترنت و بستر سازی گسترده فضای مجازی، اجتماعی درون این فضا شکل گرفته که بسیاری از پدیده‌های انسانی را تحت تأثیر قرار داده است. از این مفاهیم مهم و اساسی، می‌توان به جامعه مدنی اشاره کرد و تغییراتی که در زمینه ارتباطات و رسانه به وجود آمده باعث شده تا جامعه مدنی شکل نوینی از تجربه‌ها را خلق کند؛ از جمله این تجربه‌ها روزنامه‌نگاری آرمانی است. در این مقاله تلاش شده است، ضمن تبیین جامعه مدنی و تأثیرات فضای مجازی در طول سال‌های اخیر بر آن، روزنامه‌نگاری آرمانی تبیین شود. این نوع روزنامه‌نگاری، با اشاره به پیشینه آن در کشورهای اروپایی و نظریه‌های اندیشمندانی چون هابرماس، در بحث حوزه عمومی چارچوب‌بندی نظری شده است. با استفاده از روش اسنادی و کتابخانه‌ای مشکلاتی که در مسیر روزنامه‌نگاری آرمانی وجود دارد، بررسی شده؛ مشکلاتی چون قوانین ناکارآمد، عدم دسترسی گسترده و نبود دولت الکترونیک به معنای عام آن، پاره‌ای از این مشکلات در ایران است. در پایان ضمن برشمردن معایب و مزایای فضای مجازی، روزنامه‌نگاری آرمانی در ایران، به‌رغم مشکلاتی که وجود دارد، قابل حصول و دسترسی تشخیص داده شد و می‌توان آن را به عنوان شیوه‌ای از روزنامه‌نگاری به حساب آورده از مزایای آن سود برد.

کلیدواژه: روزنامه‌نگاری آرمانی، جامعه مدنی، فضای مجازی، اینترنت.

مقدمه و طرح مسئله

فضای مجازی، در طول چند سال اخیر به صورت شبکه پیچیده‌ای از میلیاردها انسان درآمده، که در ساعت‌های مختلف شبانه‌روز، با استفاده از رایانه‌های شخصی، تبلت‌ها، گوشی‌های همراه و... با یکدیگر در ارتباط هستند. این شبکه گسترده باعث شده تا ارتباطات جدیدی بین انسان‌ها به وجود بیاید. ارتباط اینترنتی، که پس از سال ۲۰۰۰ میلادی افزایش چشمگیری یافت، با شکل‌گیری وبلاگ‌های شخصی، اتاق‌های گفت‌وگو، شبکه‌های اجتماعی و انواع سرگرمی‌های مجازی، مسائل اجتماعی را دستخوش تغییراتی کرد.

تعامل میلیون‌ها کاربر فضای مجازی، در سراسر جهان، باعث شده که فاصله جغرافیایی و مرزبندی‌های سیاسی، تا حدود بسیار زیادی، نادیده گرفته شود. با وجود این فضا، گفت‌وگوهای فرامرزی و بی‌سانسور میان اقوام و ملل مختلف میسر شده است. این برخوردهای بدون واسطه، علاوه بر آشنایی با سبک زندگی (Life Style) بر جنبه‌های مختلف زیست اجتماعی افراد، تأثیر می‌گذارد.

یکی از بسترهای حیاتی که با توجه به فضای مجازی بازآفرینی شده است، جامعه مدنی (Civil Society) است. جامعه مدنی یکی از مفاهیم اجتماعی است که با توجه به ارتباطات اجتماعی می‌توان آن را سنجید. این مفهوم، اگرچه تعریف واحدی ندارد، اما مباحث آن حول این سه محور است، ۱. مجموع سازمان‌ها و مؤسسه‌های غیردولتی که حقوق و تمایلات شهروندان را آشکار می‌کند؛ یا ۲. اشخاص و سازمان‌هایی در جامعه که مستقل از دولت هستند؛ یا حتی ۳. گاهی این واژه در مفهوم عمومی‌تر، عناصری چون آزادی بیان، قوه قضاییه مستقل و... را در بر می‌گیرد، که جامعه دموکراتیک (مردم‌سالار) را تشکیل می‌دهد. جامعه مدنی، حوزه نفوذ بالایی در میان پژوهشگران رشته‌های جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و قضایی دارد.

در ادبیات مربوط به جامعه مدنی دو دسته تعریف کلی از این مفهوم وجود دارد. در تلقی نخست، که به عقیده برخی پژوهشگران تعریف غالب است، جامعه مدنی، جامعه‌ای قانونمند و مبتنی بر قراردادهای اجتماعی، شفاف، حافظ حقوق افراد، مبتنی بر حاکمیت ملی، توزیع‌کننده قدرت در چهارچوب احزاب و شوراها است. در این تلقی وقتی اصطلاح جامعه مدنی به کار می‌رود، اشاره به کل جامعه است. (علیجانی، ۱۳۷۵: ۱۰)

اما تعریف و تلقی دوم، که مورد تأیید اغلب پژوهشگران بوده و در ادبیات سیاسی غرب نیز حاکم است، جامعه مدنی را فضای حائل میان دولت و خانواده معرفی می‌کند (مکلین، ۱۳۸۱: ۱۵۶)؛ بنابراین جامعه مدنی حوزه‌ای از روابط اجتماعی، فارغ از دخالت مستقیم دولت و مرکب از نهادهای عمومی و گروهی است. جامعه مدنی عرصه قدرت اجتماعی است، در حالی که دولت عرصه قدرت سیاسی و آمرانه است. (بشیری، ۱۳۸۲: ۳۷)

امروزه جامعه مدنی، نقشی مهم‌تر در ادبیات سیاسی جوامع ایفا می‌کند و می‌توان بر اساس آن جوامع انسانی را تقسیم‌بندی کرد. در غیاب جامعه مدنی با هر یک از دو تعریف گفته شده، الگوی

فساد افزایش یافته، نقش مردم در اداره حاکمیت کمتر شده و پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی، ناهموار و دشوار می‌شوند.

فضای مجازی علاوه بر تأثیراتی که بر مفاهیم اجتماعی و اقتصادی گذاشته و منجر به دگرگونی بسیاری از مفاهیم شده، روزنامه‌نگاری را نیز دستخوش تغییرات عدیده‌ای کرده است. روزنامه‌نگاری آرمانی با تأکید بر جامعه مدنی شکل می‌گیرد. تلاش‌های روزنامه‌نگاران در اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹، برای دستیابی به روزنامه‌نگاری آزاد و خارج از اعمال نظر قدرتمندان و سرمایه‌داران بوده به عبارت دیگر هدف آنها رسیدن به روزنامه‌نگاری ایدئال، مطلوب و در یک کلام آرمانی بود. در این دوران تلاش‌های بسیاری صورت گرفت که در نهایت با اصول اخلاقی شامل "پرهیز از سانسور، مخالفت با نظارت از بالا و انتقاد آزادانه از حاکمان" شناخته می‌شد.

اینک با گسترش روزافزون اینترنت و بسترسازی گسترده فضای مجازی، اجتماعی درون این فضا شکل گرفته است که بر بخش‌های مختلف زندگی تأثیر دارند. گستردگی اینترنت و استفاده اقشار مختلف مردم و گروه‌های سنی متفاوت از آن، باعث شده که مطالعات بسیاری پیرامون این حوزه صورت بگیرد. اکنون به سختی می‌توان زندگی اجتماعی انسان را خارج از محدوده فضای مجازی تصور کرد؛ کارهای بانکی، عضویت در گروه‌های دوستی و انجمن‌های کاری، اطلاع‌رسانی، ارتباط با سراسر دنیا، نشر آزادانه عقاید، گفت‌وگوی آزاد با مخالفان و موافقان یک ایده، ارسال نامه، بازی‌های دسته‌جمعی، خرید بلیت هواپیما و قطار، پرداخت مالیات، صحبت با دوستان و خویشان‌ندان و ده‌ها عملیات دیگر، تنها از طریق فضای مجازی امکان‌پذیر هستند. از آنجا که اغلب موارد یادشده، تعاملی و در ارتباط با دیگران معنا پیدا می‌کنند، به عبارتی اجتماعی و اطلاع‌دهنده هستند (هرچند در فضایی جدید و شکلی خاص)، سؤال‌هایی که در این مقاله در پی پاسخ به آنها هستیم در زیر می‌آید:

- فضای مجازی چه تأثیری بر روزنامه‌نگاری فعلی گذاشته است؟
- فضای مجازی به روزنامه‌نگاری آرمانی برای تحقق جامعه مدنی در ایران چه کمکی می‌کند؟

ادبیات نظری

جامعه مدنی تعاریف متعددی دارد. در جامعه‌شناسی سیاسی، جامعه مدنی حوزه‌ای از روابط اجتماعی است که فارغ از دخالت قدرت سیاسی قرار دارد و مجموعه‌ای از نهادها، مؤسسه‌ها و انجمن‌ها و تشکلهای خصوصی و مدنی (غیرخصوصی) را در برمی‌گیرد. (بشیریه، ۱۳۹۵: ۱۱۵) بشیریه (۱۳۹۵) معتقد است که از نظر تاریخی مفهوم جامعه مدنی در اندیشه سیاسی ذیل پنج معنای متفاوت به کار رفته است:

۱. به معنای دولت در اندیشه ارسطویی در مقابل خانواده و در اندیشه اصحاب قرارداد اجتماعی در مقابل وضع طبیعی؛

۲. به معنای جامعه متمدن در مقابل جامعه ابتدایی در اندیشه کسانی چون آدام فرگسون در کتاب گفتاری درباره تاریخ مدنی (۱۷۶۷)؛
 ۳. به معنای شکل اولیه تکوین دولت در اندیشه هگل؛
 ۴. به معنای حوزه روابط مادی و اقتصادی و علایق طبقاتی و اجتماعی در مقابل دولت و پایگاه آن در اندیشه مارکس؛
 ۵. جامعه مدنی جزئی از روبنا، نه حوزه زیربنا طبق اندیشه مارکس، و مرکز تشکیل قدرت ایدئولوژیک (یا هژمونی فکری طبقه حاکمه، در اندیشه آنتونیو گرامشی) است. در واقع بشیریه جامعه مدنی هگلی را شکل نارسا و ناقصی از دولت می‌داند و آن را اولین مرحله تشکیل دولت برمی‌شمرد، نه مرحله ماقبل آن. (همان: ۴۰-۱۳۶)
- به طور خلاصه جامعه مدنی حوزه روابط اجتماعی و دولت حوزه روابط سیاسی است. همان‌طور که در مقدمه یادآور شدیم، در مقابل این نگاه که در مباحث سیاسی و اجتماعی غلبه دارد، نگاه گروه دیگری از اندیشمندان قرار می‌گیرد که جامعه مدنی را میانجی میان دولت و زندگی خصوصی مثل خانواده در نظر نمی‌گیرند، بلکه آن را نوعی شیوه حکومتی و اجتماعی می‌دانند. جی. بی. مدیسون (G. B. Madsen) تعریف متداول در جامعه مدنی را به چالش می‌کشد و آن را "نامبارک‌ترین میراث‌های نحوه برخورد هگل با عقیده جامعه مدنی در کتاب فلسفه حقوق" قلمداد می‌کند. مدیسون و هم‌فکران او، قرار دادن جامعه مدنی را بین قلمرو خصوصی و دولتی، که غالباً برای سود و درآمد، به تشویق و ترغیب شرکت‌های معاملاتی خصوصی می‌پردازند و برای کنترل دولت دست به تلاش‌های سیاسی می‌زنند، "تأسف آور" می‌دانند و معتقدند که جامعه مدنی باید مفهومی محوری در نظریه سیاسی دموکراتیک تلقی شود و بر این مبنا یک مفهوم جامع و همه‌گیر است. (Madison, 1998: 103)

۱. زمینه‌های معرفتی ارتباط روزنامه‌نگاری آرمانی و جامعه مدنی

بررسی تحولات تاریخی روزنامه‌نگاری غربی، مستلزم مطالعه اندیشه‌ها و نظریه‌هایی است که از قرن هفدهم به بعد در کشورهای سرمایه‌داری در زمینه آزادی بیان، عقیده و مطبوعات مطرح شدند. در تبیین این نکته می‌توان دست کم به پنج نوع اندیشه و نظریه که مستقیم یا غیر مستقیم با "آزادی مطبوعات" نیز ارتباط دارند، اشاره کرد.

۱.۱. اندیشه‌های مبتنی بر حقوق الهی

دسته اول به اندیشه‌هایی مربوط می‌شود که به دفاع از آزادی چاپ پرداختند و بر مبنای اندیشه‌های مذهبی مسیحی شکل گرفتند. "جان میلتون" یکی از نمایندگان برجسته این تفکر بود، که با دستمایه نوعی "اومانیزم مذهبی" و با تکیه بر "حقوق الهی" به دفاع از آزادی به‌ویژه آزادی چاپ پرداخت. (فرقانی، ۱۳۷۷: ۳)

مارکوس اورلیوس آگوستینوس، معروف به آگوستین قدیس، از جمله تأثیرگذارترین فیلسوفان و اندیشمندان مسیحیت در دوران باستان و اوایل قرون وسطی محسوب می‌شود. او از شکل‌دهندگان سنت مسیحی غربی (کاتولیک و پروتستان) به حساب می‌آید. بسیاری از اندیشمندان و نظریه‌پردازان جامعه مدنی از جمله هانا آرنت، ریشه‌های شکل‌گیری مفاهیمی همچون آزادی شهروندان را ناشی از نضج اندیشه‌های آگوستین در سپهر معرفتی غرب می‌دانند. وی اظهار می‌کند اعمال انسان، چه فردی و چه جمعی، محکوم به "آزادی" است؛ بدین معنا که صرفاً خداوند این اعمال را دیکته نمی‌کند. به‌رغم این حقیقت که هیچ حادثه تاریخی بدون خواست خداوند رخ نمی‌دهد، "علم خدا" با آزادی انسان در تضاد نیست. (عضدانلو، ۱۳۸۹: ۲۰۱)

۲. ۱. اندیشه‌های مبتنی بر حقوق طبیعی

نوع دوم اندیشه‌های آزادی‌گرایانه، بر اساس "حقوق طبیعی فرد" بنا گذاشته شده است. نماینده اصلی این تفکر جان لاک انگلیسی است، که در دو جلد کتاب خود به نام رساله درباره حکومت مدنی، دیدگاه‌های خود را درباره افکار عمومی و مبانی دموکراسی بیان کرد. (فرقانی، ۱۳۷۷: ۳) کانت نیز از جمله اندیشمندانی است که آزادی معقول را مرکز ارزش‌ها قرار داده. در فلسفه کانت، آزادی از مقوله‌هایی است که عقل بی‌هیچ واسطه، به آن می‌رسد و ارزش والا و حیاتی این نهاد انسانی را تصدیق می‌کند. لزوم رعایت آزادی جسمی و فکری اشخاص از احکام عقل عملی و قانون نظام اجتماعی است و از همین نقطه آغازین است که به سایر حقوق طبیعی می‌رسد. (پوپر، ۱۳۶۳: ۱۷۶)

۳. ۱. اندیشه‌های متفکران منفعت‌جو

اما نوع سوم این اندیشه‌ها متعلق به متفکران منفعت‌جو همچون "جیمز میل" و "جرمی بنتهام" است. این دو، با تأکید بسیار از "آزادی مطبوعات" یاد کرده و گفته‌اند که اگر آزادی مطبوعات تأمین باشد، نشانه آن است که سایر آزادی‌ها نیز تأمین شده است. آنها آزادی مطبوعات را شامل پیشرفت تجارت، ثبات، و عدم احیای استبداد می‌دانند. (فرقانی، ۱۳۷۷: ۵)

۴. ۱. اندیشه‌های مبتنی بر رکن چهارم دموکراسی

چهارمین نوع اندیشه‌های مربوط به آزادی مطبوعات، اندیشه‌هایی هستند که همزمان با پیشرفت سرمایه‌داری به پیشرفت دموکراسی هم توجه می‌کنند. "استوارت میل" از جمله این متفکران است، که در سال ۱۸۵۱ در کتاب خود به نام درباره آزادی، آزادی مطبوعات را از ارکان دموکراسی معرفی می‌کند. بر همین اساس می‌توان موضوعات مربوط به آزادی مطبوعات را، که در آنها مطبوعات به عنوان رکن چهارم دموکراسی معرفی می‌شوند، مورد ارزیابی قرار داد. کما اینکه "ادموند برگ"

انگلیسی در اواخر قرن ۱۸، با تأکید بر اندیشه‌های "جان لاک"، اصل تفکیک قوا را مطرح ساخته و رکن چهارم دموکراسی (مطبوعات) را برای کارکرد مطلوب سه قوه، ضروری می‌شمارد. (همان: ۶)

۵. ۱. حوزه عمومی هابرماس

این مفهوم به موقعیتی ارجاع دارد که کنشگران، به دور از تحمیل‌ها و اجبارها، در مورد امر عمومی به بحث و گفت‌وگو بپردازند. در این موقعیت عواملی چون پول، قدرت و تبلیغات جایی ندارد. شرط ورود به این حوزه این است که موضوع گفت‌وگو به عنوان امری عمومی پذیرفته شود و مهم‌تر اینکه، مباحثه می‌بایست به صورت انتقادی عقلانی صورت گیرد. (پدرام، ۱۳۸۸: ۲۰۵)

چنین تلاشی واقعیتهای را شکل می‌دهد که می‌توان نام عقیده عمومی یا افکار عمومی بر آن نهاد. هر چند افکار عمومی با حوزه عمومی برابر نیست؛ هر جمعی حوزه عمومی نیست. در تشکیل حوزه عمومی آنچه اهمیت دارد ویژگی عمومی بودن آن حوزه است و نه شمار افرادی که آن را می‌سازند. در مجموع خصوصیات زیر را می‌توان برای حوزه عمومی برشمرد:

- برابری شهروندان بدون در نظر گرفتن منزلت شرکت کنندگان؛
 - آزادی بیان برای همگان؛
 - جدایی این حوزه، از نفوذ اقتدار (دولتی و غیر آن) و پول؛
 - اهمیت استدلال برتر؛
 - از آنجا که استدلال برتر حامی خیر عموم است می‌تواند در حکومت تأثیر بگذارد؛
 - رسانه‌ای را که تحت نظارت دولت نباشد، می‌توان رسانه حوزه عمومی به شمار آورد. (همان)
 - در این فضای عمومی مطبوعات آزادند، بحث و تبادل نظر آزادانه صورت می‌گیرد و دموکراسی مبتنی بر عقل و مشورت، جایگزین گونه شعاری آن می‌شود.
- ضرورت علنی‌سازی، انتشار عملکردها، تصمیم‌ها و فعالیت‌ها برای آگاه شدن مردم به رسمیت شناخته می‌شود. (فرقانی، ۱۳۷۷: ۱۰)

۲. سیر تاریخی رسانه‌ها در نیل به روزنامه‌نگاری آرمانی

تحولات صورت گرفته در روند تکامل اصول اخلاق رسانه‌ای، به طور عام، ارتباط نزدیکی با اصول اخلاق روزنامه‌نگاری، به طور خاص، دارد که در نهایت منجر به ایجاد روزنامه‌نگاری آرمانی در پرتو توجه به جامعه مدنی می‌شود. روزنامه‌ها از اواخر قرن پانزدهم و اوایل قرن شانزدهم میلادی، به عنوان نخستین رسانه جمعی، منتشر شده‌اند؛ می‌توان گفت مبنای اخلاقی تمام رسانه‌ها نظیر رادیو، تلویزیون و رسانه‌های نوین الکترونیکی، همان اصول مطرح شده در خصوص روزنامه‌نگاری است که با توجه به شرایط و فناوری‌های موجود، مورد تجدید نظر و اصلاح قرار گرفته‌اند.

۲.۱. اواخر قرن ۱۸ تا اوایل قرن ۱۹

ویژگی بارز این دوره که با "روزنامه‌نگاری عقیدتی و مسلکی" شناخته می‌شود، تأکید بر "آزادی بیان" و مبارزه برای به دست آوردن آن است. این مبارزات، که بیشتر در قالب مقالات و تحلیل و تفسیرهای انتقادی روشنفکران آن دوره بود، کم‌کم زمینه را برای تبدیل مطبوعات به "رکن چهارم دموکراسی" در کشورهای غربی فراهم کرد. در واقع مهم‌ترین اصلی که روزنامه‌نگاران این دوره بر آن اتفاق نظر داشتند، تلاش برای دستیابی به نوعی روزنامه‌نگاری آرمانی بود که بتواند بدون نظارت از بالا، به بیان آزادانه افکار و اندیشه‌های خود بپردازد و به عمر روزنامه‌نگاری فرمایشی و آمرانه‌ای که زیر نظر حکومت‌های استبدادی و نظام‌های سلطنتی شکل گرفته بود، پایان بخشند. پرهیز از هر گونه سانسور در اندیشه و بیان، مخالفت با نظارت از بالا بر کار روزنامه‌نگاران، انتقاد آزادانه در مورد عملکرد حاکمان و سیاستمداران و ... را می‌توان جزء مهم‌ترین اصول اخلاقی به شمار آورد که در آن دوران مورد تأکید روزنامه‌نگاران قرار می‌گرفتند. (عابدی، ۱۳۸۹: ۱۶۳)

۲.۲. اواسط قرن ۱۹ تا اوایل قرن ۲۰

در حالی که مطبوعات آرمانی، مسلکی و عقیدتی در قرن هجدهم و تا آغاز قرن نوزدهم توانسته بودند به پیشبرد جنبش‌های انقلابی کمک کنند و بعد از پیروزی انقلاب‌ها هم در ایجاد و حفظ فضای عمومی مورد نظر هابرماس نقش داشتند از آغاز قرن ۱۹ و از دهه ۱۸۳۰، تحت تأثیر تحولات فناورانه و اقتصادی غرب، جای خود را به مطبوعات تجاری، خبری، غیر سیاسی و غیر تحلیلی دادند. در این شرایط، روزنامه‌نگاری از حالت فردی و عقیدتی خارج شد و آزادی مطبوعات، روزنامه‌نگاران و خوانندگان، به تدریج به آزادی تأسیس و مالکیت و مدیریت مؤسسه‌های مطبوعاتی تبدیل شد و بر مؤسسه‌های مطبوعاتی نیز عملاً قوانین شرکت‌ها و مؤسسه‌های اقتصادی حاکم گردید و این دو، بعدها در کنار یکدیگر قرار گرفتند و حتی در مواردی در هم ادغام شدند. (فرقانی، ۱۳۹۳: ۱۴۱)

در این دوره که با افزایش جمعیت، گسترش شهرنشینی و پیشرفت‌های سریع در فناوری‌های جدید ارتباطی، به‌ویژه تحول روزنامه‌نگاری سنتی به روزنامه‌نگاری صنعتی و تجاری، همراه بود، مسائل جدیدی نیز در مورد کیفیت کار روزنامه‌نگاری رخ داد که روزنامه‌نگاران را مجبور کرد برای جذب خوانندگان انبوه، افزایش تیراژ و کسب آگهی‌های بیشتر، به "روزنامه‌نگاری جنجالی" روی آورند که معمولاً عرصه اخبار، تصویرها و گزارش‌های مربوط به رویدادهای هیجان‌انگیزی چون جنایت‌ها، رسوایی‌ها، زندگی چهره‌های مشهور و ... بود. این نوع روزنامه‌نگاری، بر خلاف مباحث انتقادی روزنامه‌های مسلکی که ابعاد عقلی و منطقی خوانندگان را مورد توجه قرار می‌دادند، بیشتر به ویژگی سرگرم‌کنندگی، هیجانی و عاطفی مخاطبان، اولویت می‌داد.

نخستین سوء استفاده‌های بارز اخلاقی از مطبوعات، در همین دوره اتفاق افتاد؛ لذا در همین دوره به سمت ایجاد موانع اخلاقی برآمدند. در سال ۱۹۱۸ "سندیکای ملی روزنامه‌نگاران فرانسوی"

مجموعه‌ای از مقررات اخلاقی را با عنوان “منشور وظایف روزنامه‌نگاران” تصویب کرد که این اصول در حال حاضر هم، البته با اصلاحاتی که در سال ۱۹۳۸ در آن اعمال شد، مورد حمایت و احترام تمام سازمان‌های حرفه‌ای روزنامه‌نگاران فرانسه است. (عابدی، ۱۳۸۹: ۱۶۸)

۳. ۲. اواسط دهه ۱۹۲۰ تا اوایل دهه ۱۹۷۰

“والتر لپمن” نخستین زمزمه‌ها در مورد عینیت‌گرایی در اخبار را مطرح کرد و در نهایت حقیقت‌جویی و صحت‌گرایی، استقلال و بی‌طرفی، احترام به حیثیت فردی و نیز احساس مسئولیت در برابر مصالح عمومی، از مهم‌ترین مبانی حرفه‌ای روزنامه‌نگاری عینی معرفی شد. اهمیت اصل عینیت اخبار و گزارش‌های خبری، از دهه ۱۹۴۰ مورد توجه جدی قرار گرفت. (همان: ۱۷۱)

۴. ۲. دهه ۱۹۸۰ تاکنون

این دوره را که با تلاش کشورهای جهان سوم، به منظور برقراری “نظم نوین جهانی اطلاعات و ارتباطات” برای ایجاد تعادل و برابری در تبادل اطلاعات بین کشورهای جهان سوم و توسعه‌یافته همراه بود می‌توان نقطه عطفی در بازنگری و تحول اصول اخلاق رسانه‌ای دانست. دو رویداد مهمی که زمینه‌ساز این بازنگری شدند، “گزارش مک‌براید” که در سال ۱۹۸۰ از سوی سازمان علمی، آموزشی و فرهنگی سازمان ملل متحد (یونسکو) ارائه شد و “آموزش اصول اخلاقی در مراکز آموزش عالی” بودند. سیر تکاملی اخلاق رسانه‌ای، که از دهه ۱۹۸۰ به اوج خود رسید، امروزه با پیدایش فناوری‌ها و فرصت‌های جدید ارتباطی، وارد مرحله تازه‌ای از حیات خود شده است؛ به طوری که شاید بتوان گفت در حال حاضر، مرحله گذار به پارادایم جدیدی در حوزه اخلاق رسانه‌ای را سپری می‌کنیم. پارادایمی که با ظهور رسانه‌های متعامل، روزنامه‌نگاری شهروندی، تکثر منابع اطلاعاتی و ... همراه است. (همان: ۱۸۲)

روش تحقیق

به کارگیری روش پژوهش اسنادی، یکی از ویژگی‌های عمده روش‌شناختی در پژوهش‌های علوم انسانی، به‌ویژه مطالعات جامعه‌شناختی با بُرد کلان، به شمار می‌رود. استفاده نظام‌مند و هدفمند از روش اسنادی، مستلزم آگاهی از زمینه معرفت‌شناختی و جنبه‌های تکنیکی آن است. منابع و اسناد مطالعاتی، ابزاری برای پی بردن به معانی، مقاصد و انگیزه‌های کُش‌های عاملان اجتماعی و اطلاع از پدیده‌های اجتماعی تلقی می‌شوند.

در این مقاله، با اینکه با کمبود منابع برای تفسیر و توضیح روزنامه‌نگاری آرمانی روبه‌رو بودیم، تلاش شد ضمن توجه به زیرساخت‌های لازم برای دستیابی به این نوع روزنامه‌نگاری از جمله وجود جامعه مدنی، به شرح و تفسیر آن پرداخته و سپس با تأکید بر منابع کتابخانه‌ای و رشد روزافزون فضای مجازی این مفهوم شرح و بسط داده شود.

یافته‌های تحقیق

بر اساس گزارش‌های تاریخی، توده مردم ایران تا نهضت مشروطه و اکثریت نخبگان جامعه، تا پیش از دوره ناصرالدین شاه، روزنامه و روزنامه‌نگاری را نمی‌شناختند. مانند بسیاری از پدیده‌های نو، تنها گروهی انگشت‌شمار از درباریان و دیوانیان عالی‌رتبه و بازرگانانی که با خارج، به‌ویژه هند و روسیه در تماس بودند، از وجود "کاغذ اخبار" یا "گازت" آگاهی داشتند. (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۶۶)

وجود تشکلهای مدنی، امنیت، آزادی، اعتماد متقابل بین دولت و ملت، به دسترسی و انتشار مطبوعات و رسیدن به جامعه مدنی کمک می‌کند. محمدعلی کاتوزیان (۱۳۸۰)، از استادان حقوق ایران، معتقد است:

ایران در سرتاسر تاریخ خود دارای دولت و جامعه‌ای خودکامه بوده یعنی قدرت و اقتدار، پایه در حقوق و قانون نداشته است. دولت و جامعه عملاً مستقل از هم بوده و بنابراین با هم سر دشمنی داشته‌اند. دولت نماینده طبقات اجتماعی بالاتر نبوده است؛ برعکس، این طبقات به واسطه امتیازاتی که دولت به آنها ارزانی و هرگاه میلش کشیده از آنها دریغ داشته است، زیردست و متکی به دولت بوده‌اند. (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۱۲)

با سواد بودن و کیفیت آن، فهم سیاسی و اجتماعی، دخیل بودن در زندگی جمعی و حضور در جامعه، به معنای شهرنشینی و اشتغال در خدمات شهری از طرف مردم، باعث رشد روزنامه‌نگاری و مطبوعات می‌شود و عدم آنها تأثیر معکوس در پی دارد. از سوی دیگر میزان ارتباط با جوامع دیگر و گفت‌وگو با فرهنگ‌های مختلف می‌تواند نیازهای افراد را در دسترسی به اطلاعات کاهش یا افزایش دهد.

موانع پیش روی رسانه‌ها در ایران

از جمله مهم‌ترین موانعی که بر سر راه مطبوعات قرار داشت و در برهه‌های مختلف جلوی اقدام و عمل مقتضی آنها را می‌گرفت، وجود حکومت‌های خودکامه و عدم آزادی‌های سیاسی و مدنی بود؛ تا آنجا که تبلیغات قلمی دستگاه حاکمه ایران، که با انواع سانسور همراه بود، تبلیغات قلمی مخالفان را برانگیخت. در اینجا به پدیده تازه، تا حدی تازه، در تاریخ وسایل ارتباط جمعی ایران اشاره می‌شود و آن ظهور نوعی نشریه مخفی است که به شب‌نامه در برابر روزنامه شهرت دارد و بعدها، به‌ویژه در نهضت مشروطه به صورت جنگ‌افزاری کارساز در برابر خودکامگی مستبدان ایران درآمد. (رسول‌اف، ۱۳۸۹: ۷۳)

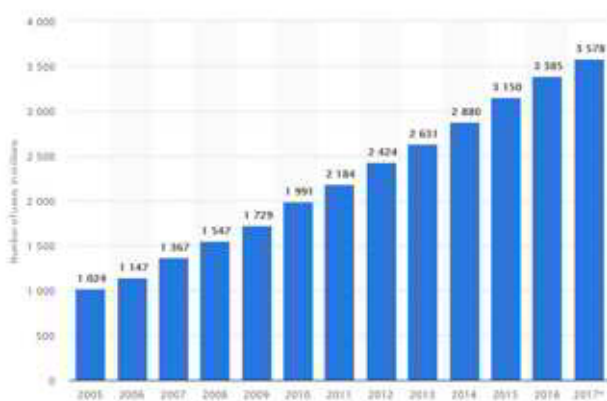
در مقابل شاخص اظهار نظر و پاسخ‌گویی که نیاز رسانه‌هاست، شاهد فرهنگ استبدادی و یا آمریت در ایران هستیم. فرهنگ استبدادی، به واسطه حاکمیت قرن‌ها استبداد در این سرزمین شکل گرفته است. البته برخی محققان، این ویژگی را به جوامع مشرق زمین نسبت داده‌اند که شاخصه بارز آن در وجود دولت‌های متمرکز و مستبد جلوه‌گر می‌شود. (قوام، ۱۳۸۴: ۹۱)

همچنین فرهنگ سیاسی و اجتماعی ایران، به دلایل گوناگون و پیچیده‌ای، فرهنگ تابعیت در برابر فرهنگ مشارکت بوده است؛ همین فرهنگ، تأثیر، نفوذ و نیاز به رسانه‌ها را، در گذشته کاهش داده است. در فرهنگ سیاسی تابعیت، رفتار سیاسی و اجتماعی افراد آمیزه‌ای از فرصت طلبی، انفعال، کناره‌گیری، اعتراض سرپوشیده و ترس است. (امینی، ۱۳۹۰: ۸۵). از سوی دیگر در مقابل شفافیت، ما شاهد پیچیدگی و ابهام در فرهنگ ایرانیان هستیم. در نظر تحلیل‌گرانی که از بیرون به بررسی فرهنگ ایران پرداخته‌اند، فرهنگ ایرانیان بسیار پیچیده است. فرهنگ سیاسی و اجتماعی در ایران، یکی از فرهنگ‌هایی است که بیان استعاری و کنایی در آن بسیار رایج است. این موضوع هم در بین ادیبان و هم در بین فلاسفه معمول بوده است، که "لئو اشتراوس" از آن تحت عنوان پنهان‌نگاری یاد می‌کند و ریشه اصلی آن را خطرناک بودن زبان دقیق و روشن می‌داند. از همین رو، چنین رویکردی در بین مردم، به صورت کم و بیش رایج شده و به طور طبیعی تأثیر خاص خود را بر روزنامه‌نگاری باقی گذاشته است. (رزاقی، ۱۳۷۵: ۲۰۱)

بنابراین می‌توان موانع پیش روی رسانه‌ها و مطبوعات در ایران را، برای دستیابی به جامعه مدنی این‌گونه جمع‌بندی کرد که علاوه بر ضعف‌های درونی رسانه‌ها از جمله سواد کم نویسندگان و تسلط ناقص بر ارتباطات و سواد رسانه‌ای، مسائل حاکمیتی و اجتماعی نیز مانعی جدی بر سر راه ایفای نقش مطبوعات بوده است.

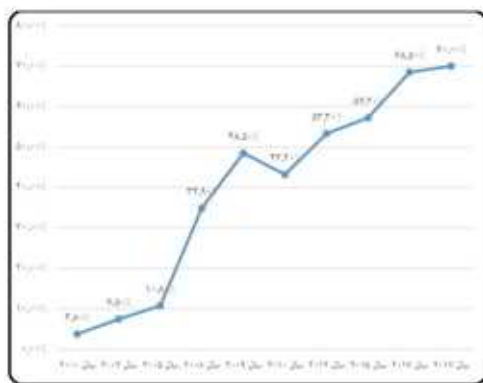
دسترسی به فضای مجازی در ایران

همان‌طور که از آمار و ارقام برمی‌آید و در نمودار ۱ نیز بسیار مشهود است روند افزایش استفاده از اینترنت در دنیا بسیار سریع بوده است.

نمودار ۱. تعداد کاربران اینترنت در جهان بر اساس میزان جمعیت

اما در خصوص آمار کاربران ایرانی اینترنت، مانند اغلب حوزه‌های مسائل اجتماعی، کمتر اطلاعات و آمار قابل اتکا و دقیقی در دسترس است. طبق آمار سامانه مدیریت، ضریب نفوذ اینترنت و تغییرات این ضریب نفوذ، در چند سال اخیر در کشور به قرار نمودار زیر است:

نمودار ۲. درصد ضریب نفوذ اینترنت در ایران بر اساس میزان جمعیت

طبق نمودار، مشخص است که ضریب نفوذ اینترنت در کشور از بیش از ۱۰ درصد در سال ۲۰۰۵ به بیش از ۷۰ درصد در سال ۲۰۱۷ رسیده و تعداد کاربران اینترنت، بر اساس این آمار ۵۶ میلیون و ۷۰۰ هزار نفر است.

فضای مجازی روزنه‌ای رو به روزنامه‌نگاری آرمانی

دلایلی همچون ارتباط با سایرین، یادگیری قوانین اجتماعی (Boyd, 2007: 216)، تفریح و سرگرمی و انتقال تجربیات را می‌توان مهم‌ترین دلایل استفاده افراد از فضاهای مجازی عنوان کرد.

تحقیق‌ها نشان داده که در دنیای ارتباطات علمی، شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی را می‌توان از بسترهای مؤثر در تولید علم، اشتراک عقاید و رشد فردی و اجتماعی دانست. هدف شبکه اجتماعی این است که با فراهم کردن امکان ارتباط بین سرمایه‌های فردی و تشکیل سرمایه اجتماعی، به رشد و ارتقاء سطح علم کمک کند.

هدف کلی هر شبکه اجتماعی، به صورت عام، ایجاد سرمایه اجتماعی و تسهیل ارتباط بین متخصصان، هنرمندان و صاحبان حرفه‌های متعدد است. تبدیل سرمایه فردی به سرمایه اجتماعی، از مسائل مهم و مورد توجه تمام حوزه‌های علمی است. از این طریق، دانش فردی تبدیل به دانش جمعی و در واقع از دانایی جمعی برای حل مسائل و مشکلات دنیای علم بهره‌برداری می‌شود. (رحمان زاده، ۱۳۸۹: ۷۲)

بنابراین می‌توان گفت استفاده از فضاهای مجازی آثار مثبتی دارد. برای مثال عدلی‌پور (۱۳۹۱) معتقد است که افزایش منابع هویتی و آزادی عمل افراد برای کسب منابع مورد نیاز خود رهایی افراد از چنگال عوامل و متولیان فرا فردی هویت سازی، فراهم آمدن واقعیت به گونه‌ای مجازی و غیره از آثار مثبت این پدیده هستند که اگر از آنها استفاده درستی شود، باعث رشد و پویایی هویت اجتماعی در میان افراد جامعه خواهد شد.

ابری (۱۳۸۷) نقش مثبت فضای مجازی را در عرصه ظهور خلاقیت مورد تأکید قرار داده است، زیرا فناوری دیجیتال و جامعه شبکه‌ای، افراد را به سوی زندگی‌ای سوق داده که در آن می‌توانند با اتخاذ نقشی فعال و خلاق، به صورت فردی یا جمعی در ساختن چیزی جدید سهیم باشند، در فرایند هم‌آفرینی شرکت و به خودیابی خویش‌نمکن کنند. کیفیت آزادی بخشی اینترنت، کاربران اینترنتی را دعوت می‌کند تا به تفکر، تجربه، بازی، فعالیت‌های گروهی و ارتباط پردازند. اینترنت همواره محیطی را خلق کرده است که همگان می‌توانند با تکیه بر توانایی‌ها و استعدادها خود دست به ابداع و خلاقیت بزنند. از میان رفتن محدودیت مکان، زمان، نبود کنترل و انتقاد، ناشناس ماندن، امکان خیال‌پردازی و تنوع محیط‌های اینترنتی، فرصت مناسبی را برای بروز خلاقیت فراهم می‌کند.

همچنین تحقیقات نشان داده که پیدایش فضای مجازی جنبه‌های مثبت دیگری نیز داشته است، برای مثال شماری از شبکه‌های اجتماعی، در سال‌های اخیر ظهور کرده‌اند که امکان ساخت شبکه‌های تخصصی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. به کمک این شبکه‌ها پژوهشگران می‌توانند در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت، دور هم جمع شده و تجارب خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند (پوری، ۱۳۹۰: ۱۷۴). این در حالی است که برخی از پژوهش‌ها نیز شبکه‌های اجتماعی را ابزاری جهت جمع‌آوری داده معرفی می‌کنند و برخی دیگر شبکه‌های اجتماعی را ابزاری جهت تسهیل و حمایت از فعالیت‌های پژوهشی می‌دانند (Momeni, 2010: 8). بنابراین می‌توان با به کارگیری فضای مجازی در فرایند آموزشی و یا درمانی، به طور بهینه از آنها استفاده کرد (Pempek, 2009: 227). مهم‌ترین عملکردهای شبکه‌ها به صورت زیر است:

۱. ارائه خدماتی مانند چت، وبلاگ‌نویسی، پست الکترونیک، پیام‌های فوری، ویدئو، اشتراک‌گذاری فایل، اشتراک‌گذاری عکس و غیره؛
۲. ساخت یک پایگاه داده از کاربران که باعث می‌شود تا کاربران دوستان خود را بیابند در عین حال اجتماعات مختلفی هم شکل می‌گیرند؛
۳. آزاد و بدون هزینه هستند؛
۴. اشتراک‌گذاری علاقه‌مندی‌ها (دیدگاه‌های سیاسی و یا فعالیت‌های تجاری، مذهبی، ملیت و مبتنی بر هویت و ...)
۵. ترکیب‌سازی‌های جدید برای گرفتن اطلاعات و ارتباطات از قبیل اتصال به تلفن همراه؛

۶. امکان اضافه کردن ویژگی‌های جدید را براساس نظرات کاربران دارند؛
۷. اجازه دادن به کاربران برای دسترسی و تنظیم قوانین و حفظ حریم خصوصی؛
۸. ایجاد جوامع و گروه‌های مختلف؛
۹. فراهم کردن زمینه‌ای برای ملاقات با افراد غریبه یا کسانی که به زمینه‌های مختلف مورد نظر افراد، نزدیک هستند (Boyd, 2007: 231)

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

اینک با توجه به ضرورت‌هایی که برای دستیابی آزاد جامعه به اطلاعات و ایجاد ارتباط همگانی، برای سهولت روابط میان‌فردی و جمعی وجود دارد، همچنین در راستای دستیابی به روزنامه‌نگاری آرمانی، که به تحقق جامعه مدنی می‌انجامد و وجود همبستگی بین این دو مفهوم، می‌توان نتیجه گرفت که ظهور و بروز و گسترش دسترسی به فضای مجازی در ایران بر این نوع روزنامه‌نگاری تأثیر داشته و نتایج مثبتی را در مسیر روزنامه‌نگاری آرمانی بر جای گذاشته است.

فضای مجازی به دلایل زیر منجر به توسعه اقتصادی می‌شود: ارزان بودن؛ همه‌گیر بودن؛ دسترسی آسان؛ عمودی بودن؛ شکل‌گیری خرد جمعی؛ تبادل اطلاعات و ارتباطات در زندگی روزمره؛ انتشار سریع و آزادانه اخبار و اطلاعات؛ امکان عبور از مرزهای جغرافیایی بدون محدودیت؛ افزایش قدرت تحلیل و تقویت روحیه انتقادی؛ شکل‌گیری و تقویت خرد جمعی؛ ارتباط مجازی مستمر با دوستان و آشنایان؛ تبلیغ و توسعه ارزش‌های انسانی و اخلاقی در عرصه جهانی؛ افزایش شفافیت دسترسی به اطلاعات؛ مبارزه با فساد اعم از سیاسی، اقتصادی، اجتماعی؛ یکپارچه‌سازی بسیاری از امکانات اینترنتی و وبی؛ توسعه مشارکت‌های مفید اجتماعی؛ ایجاد انسجام اجتماعی در بین مردم و تسریع در سازماندهی فعالیت‌های مفید سیاسی و اجتماعی؛ شکل‌دهی گروه‌های مختلف اجتماعی در راستای فعالیت‌های عام‌المنفعه و مبتنی بر توسعه؛ سهولت کارآفرینی و اشتغالزایی و بازاریابی شبکه‌ای.

با توجه به مسائلی که ذکر شد، فشارهای حاکمیتی و عرفی پیشین کمتر وجود دارد و دستیابی همگانی و قدرت یافتن فضای مجازی باعث شده است که قید و بندها کمتر شده و برای همگان دسترسی به این موارد آزاد شود. در چنین شرایطی می‌توان نسبت به تولید اطلاعات و افزایش ارتباطات با توجه به ساخت فرهنگی افراد و به عبارت دیگر اصلاح مداوم خود در این شبکه‌ها و نظارت پیوسته مردمی در ابعاد گوناگون، شاهد رشد روزنامه‌نگاری آرمانی باشیم.

منابع

- ابری، انسیه (۱۳۸۷)، "فضای مجازی عرصه ظهور خلاقیت"، اولین کنفرانس ملی خلاقیت شناسی، مهندسی و مدیریت نوآوری ایران.
- امینی، علی اکبر (۱۳۹۰)، "اثر فرهنگ سیاسی بر مشارکت زنان و دانشجویان"، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۲۸۳.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲)، عقل در سیاست: سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاست، نگاه معاصر، تهران.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، نشر نی، تهران.
- پدرام، مسعود (۱۳۸۸)، سپهر عمومی: روایتی دیگر از سیاست، انتشارات یادآوران، تهران.
- پوپر، کارل (۱۳۶۳)، حدس‌ها و ابطال‌ها، ترجمه احمد آرام، شرکت سهامی انتشار، تهران.
- پوری، احسان (۱۳۹۰)، بررسی نقش و تاثیر فیس‌بوک بر شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی از دیدگاه متخصصان و کارشناسان امور رسانه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز.
- رحمان زاده، سیدعلی (۱۳۸۹)، "کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در عصر جهانی شدن"، فصلنامه مطالعات راهبردی جهانی شدن، دوره ۱، شماره ۱.
- رزاقی، سهراب (۱۳۷۵)، مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی ما؛ فصلنامه نقد و نظر، سال دوم، شماره ۷.
- رسول‌اف، رامین (۱۳۸۹)، نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری ایران، جامعه‌شناسان، تهران.
- عابدی، حمید (۱۳۸۹)، پارادایم‌های اخلاق رسانه‌ای، مرکز آموزش و پژوهش مؤسسه همشهری، تهران.
- عدلی‌پور، صمد (۱۳۹۱)، تحلیل جامعه‌شناختی پیامدهای شبکه‌های اجتماعی مجازی بر هویت اجتماعی کاربران جوان شهر اصفهان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات علوم و انسانی، دانشگاه اصفهان.
- علیچانی، رضا (۱۳۷۵)، "جامعه مدنی به زبان ساده"، ماهنامه ایران فردا، شماره ۴۲.
- عضدانلو، حمید (۱۳۸۹)، سیاست و بنیان‌های فلسفی اندیشه سیاسی، نشر نی، تهران.
- فرقانی، محمد مهدی (۱۳۹۳)، مجموعه مقالات روزنامه‌نگاری ارتباطات و جامعه، انتشارات اطلاعات، تهران.
- فرقانی، محمد مهدی (۱۳۷۷)، "روزنامه‌نگاری آرمانی در جامعه مدنی؛ شرایط و مقتضیات"، فصلنامه رسانه، سال نهم، شماره دوم.
- قوام، عبدالعلی (۱۳۸۴)، چالش‌های توسعه سیاسی، نشر قومس، تهران.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۰)، تضاد دولت و ملت، نظریه تاریخ سیاسی در ایران، ترجمه علی رضا طیب، نشر نی، تهران.
- مک‌لین، ایان (۱۳۸۱)، فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد، ترجمه حمید احمدی، میزان، تهران.

- Boyd, D. M, & Ellison, N. B.(2007), "Social network sites: definition, history, and scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1).
- Madison, G.B (1998), *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*, Routledge.
- Momeni S.(2010), Investigate of the effectiveness of life skills training on the social competence and communication skills of students with dyscalculia. [M.Sc. Dissertation]. Ardebil: Islamic Azad Ardebil Branch Uni.
- Pempek, T. A, Yermolayeva, Y. A, & Calvert, S. (2009), "College students' social networking_ experiences on facebook". *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(3).